

Koliko su hrvatski građani uistinu podijeljeni oko važnih moralnih i političkih pitanja? Koja su to pitanja oko kojih postoje duboka neslaganja? Kako građani percipiraju svoje ideološke neistomišljenike? Koje su to vrste politika, pravnih rješenja, ideoloških obrazaca ili promjena u medijskom prostoru koje dovode do polarizacije? Kako polarizirajući diskurs utječe na demokraciju i procese kolektivnog odlučivanja? Zbornik *Politike polarizacije i kulturni rat u Hrvatskoj* pokušava odgovoriti na ova pitanja okupljajući radove znanstvenika iz različitih područja – političke teorije, kvantitativne politološke analize, ustavnoga prava, medijskih studija, političke psihologije, filozofije i teologije.

Zbornik radova "Politike polarizacije i kulturni rat u Hrvatskoj" obrađuje znanstveno izuzetno relevantnu temu: društvenu polarizaciju, tj. pojavu društvenih rascjepa i društvenih konflikta koji postaju previše intenzivni i stoga društveno disfunkcionalni. Zbornik donosi niz konceptualno, područno, metodološki i empirijski vrijednih uvida o fenomenu društvene polarizacije.

Ivan Burić, Fakultet hrvatskih studija, Sveučilište u Zagrebu

Unatoč izrazitoj aktualnosti fenomena polarizacije u svijetu i u Hrvatskoj, još uvijek u Hrvatskoj nemamo relevantno znanstveno djelo o tom fenomenu. Ova je knjiga stoga važan pionirski doprinos koji, s jedne strane, razjašnjava pojmove i upućuje na relevantne teorije, a s druge strane nudi multidisciplinarnan pogled na fenomen političke polarizacije u Hrvatskoj i u svijetu.

Nenad Zakošek, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Enes Kulenović (ur.) POLITIKE POLARIZACIJE I KULTURNI RAT U HRVATSKOJ

Enes Kulenović (ur.)

POLITIKE POLARIZACIJE I KULTURNI RAT U HRVATSKOJ

ISBN 978-953-8174-17-9

9 789538 174179

POLITIČKE
analize

POLITIČKE
analize

POLITIČKE
analize

Fakultet političkih znanosti
Sveučilišta u Zagrebu
Centar za cjeloživotno obrazovanje

Biblioteka *Političke analize*

Copyright © Fakultet političkih znanosti
Sveučilišta u Zagrebu

Biblioteka *Političke analize*

Knjiga 18.

Glavni urednik
Višeslav Raos

Izvršni urednik
Borna Zgurić

Odgovorni urednik
Berto Šalaj

Izdavač
Fakultet političkih znanosti
Sveučilišta u Zagrebu
Lepušićeva 6
10 000 Zagreb

Za izdavača
Andrija Henjak

ISBN 978-953-8174-17-9

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnica u Zagrebu
pod brojem 001174217.

POLITIKE POLARIZACIJE I KULTURNI RAT U HRVATSKOJ

Enes Kulenović (ur.)

Zagreb, 2023.

Sadržaj

Uvod	7
Strategija polarizacije u demokraciji <i>Enes Kulenović</i>	19
Ustavno pravo: sredstvo društvene polarizacije ili sredstvo društvene integracije? <i>Đorđe Gardašević</i>	37
Mediji i polarizacija društva <i>Viktorija Car</i>	57
Religija kao polarizator? <i>Zoran Grozdanov i Nebojša Zelić</i>	75
HDZ protiv SDP-a ili <i>antiestablishment</i> protiv <i>mainstreama</i> ? Afektivna politička polarizacija u Hrvatskoj <i>Berto Šalaj i Kosta Bovan</i>	95
Rascjep između kozmopolita i komunitarista u Hrvatskoj <i>Višeslav Raos</i>	121
(Post)pamćenje traumatične prošlosti Drugog svjetskog rata kao izvor političke polarizacije u Hrvatskoj <i>Nebojša Blanuša</i>	141
Rat protiv liberalnog Antikrista <i>Zoran Kurelić</i>	179
“Ja ne želim da moje dijete...”: građanski odgoj i obrazovanje kao prilika za kulturni rat <i>Nikola Baketa i Kosta Bovan</i>	199
Magle mimova: digitalna politička polarizacija zajednice od “drugog”, bez drugog <i>Matej Mikašinović-Komšo</i>	223
Tko se boji psihoanalize? Politička polarizacija kao uzrok marginalizacije psihoanalize <i>Jelena Krpan</i>	245
Bilješka o autorima	263

“JA NE ŽELIM DA MOJE DIJETE...” – GRAĐANSKI ODGOJ I OBRAZOVANJE KAO PRILIKA ZA KULTURNI RAT

Nikola Baketa, Kosta Bovan

Uvod

Od kada je James Davison Hunter 1991. godine objavio svoju knjigu *Culture Wars: The Struggle to Define America*, pojam kulturnog rata sveprisutan je u javnosti. Politički analitičari i znanstvenici redovito ga koriste kako bi objasnili sukobe u (ponajviše američkom i britanskom) društvu (v. Anthony, 2021; Duffy, 2022; Ganesh, 2022). Unatoč popularnosti ovoga pojma, postoji niz nejasnoća oko toga što kulturni ratovi uopće jesu, ali i rasprava oko toga imaju li sukobi u društvu doista karakteristike kulturnog rata, tko potiče takve sukobe, tko u njima pobjeđuje itd. (pregled u Williams, 2003). Najčešće je riječ o sukobima raznolikih skupina oko niza kulturnih tema, poput pitanja multikulturalizma, obrazovanja, pobačaja, obitelji itd. (Dil i Hunter, 2010). Dva se pristupa kulturnom ratu, često korištena u isto vrijeme, mogu identificirati u literaturi. Prvo, ono kulturno u gore navedenim temama jest politička kultura, dominantan skup vrijednosti i svjetonazora unutar zajednice. Do kulturnog rata dolazi kada u društvu ne postoji konsenzus oko temeljnog skupa vrijednosti, a građani su polarizirani po tim pitanjima (Jacoby, 2014). S druge strane, ako kulturu razumijemo kao skup simbola, diskursa i okvira kojim političke elite nastoje oblikovati mišljenje građana, do kulturnog rata dolazi kada politički sukobi među elitama poprime moralni diskurs s dvije jasne, međusobno isključive pozicije (Thomson, 2013). One su, najčešće, progresivna i ortodoksna (Sheedy, 2022), odnosno sekularna i religijska (Ozzano i Giorgi, 2016). Ovi sukobi se ponajviše manifestiraju u javnom prostoru, medijima, govorima političara, ali su vidljivi i ostalim sferama društva, primjerice u raspravama o javnom financiranju umjetničkih zaklada (Jensen, 1995).

U pozadini ova dva značenja kulturnog rata jest različito poimanje kulture, odnosno još specifičnije odnosa kulture i politike. Hunter i Wolfe (2006) prvu poziciju opisuju kao politike kulture, odnosno razumijevanje politike kao prostora i mehanizma za stjecanje moći nad kulturnim pitanjima, pa time i definira-

nja dominantnog skupa vrijednosti u društvu; druga pozicija jest kultura politike, u okviru koje se kultura razumije kao simboličko okruženje unutar kojih su ugrađene političke institucije, odnosno “okvire značenja koji čine politički poredak i odnose smislenima i poželjnima” (Hunter i Wolfe, 2006: 5; v. i Thomson, 2013). Istraživači koji zastupaju prvu poziciju kulturni rat “traže” među stavovima građana, pokušavajući identificirati udio polariziranih skupina građana na nizu vrijednosnih pitanja. Rezultati ovih istraživanja u većoj mjeri ukazuju kako polarizacije nema te kako velika većina građana ima umjerene stavove na kulturnim pitanjima (npr. Jacoby, 2014; Baldassarri i Park, 2020; Fiorina i dr., 2010; za suprotne rezultate v. Alwin i Tufis, 2016; Pew Research Center, 2019). Istraživači koji zastupaju pozicije kulture politike fokusiraju se na javne aktere i analiziraju njihove diskurse i načine na koji u javnosti uokviruju politička pitanja, ali i koja pitanja se postavljaju na agendu, koje retoričke alate akteri koriste, načine na koje su grupe za pritisak strukturirane i organizirane itd. (npr. Ozzano i Giorgi, 2016; McCrudden, 2015; Petrzela, 2015; Foster i Davis, 2004). U kulturnom su ratu uspješne one skupine koje uspiju oblikovati logiku, simbole i kodove kojima se definira društvena stvarnost, čime mogu mobilizirati javnost. Irvine (2000) ističe da za takav tip mobilizacije često nije potrebno da građani internaliziraju ideologiju koju zastupaju te skupine, već je dovoljno da razumiju posljedice svojeg (ne) djelovanja u okviru logike nametnutih simbola; odnosno, kako će oni sami, ali i drugi članovi zajednice, interpretirati njihovo ponašanje.

S obzirom na navedene razlike u pristupima ne treba čuditi da postoji niz polemika oko toga je li došlo do kulturnog rata u različitim zajednicama ili nije. Ipak, oba pristupa naglašavaju potencijalne negativne posljedice kulturnog rata, poput polarizacije, građanskog rata, urušavanja demokracije itd. Tako je James Davison Hunter, komentirajući napad na Capitol Hill 6. siječnja 2021. godine, rekao kako “kulturni ratovi uvijek prethode pravim ratovima. Ne vode *nužno* do pravih ratova, ali nikada nemate pravi rat bez kulturnog rata koji mu prethodi, jer kultura nudi opravdanje za nasilje” (nav. u: Stanton, 2021). Upravo zbog toga potrebno je istraživati kulturne ratove, njihove raznolike aspekte i fronte sukoba. Jedna od izrazito važnih fronti jest obrazovanje. U hrvatskom kontekstu, izuzevši istraživanja o rodu (Anić, 2015) i seksualnom odgoju (Kuštreba i dr., 2015), ne postoji dovoljno sustavnih istraživanja kulturnog rata. S obzirom na to, cilj ovog rada je analizirati ideje i ideološki sadržaj oponenta građanskog odgoja i obrazovanja kako bismo utvrdili postoji li u njihovim pozicijama i diskursu potencijal za kulturni rat u Hrvatskoj.

Rad je podijeljen u četiri cjeline. U prvom dijelu predstavljamo razmatranje obrazovanja kao bitke u kulturnom ratu. Nakon toga predstavljamo kontekst uvođenja građanskog odgoja i obrazovanja u hrvatski obrazovni sustav. U trećem dijelu predstavljamo ciljeve i metodologiju istraživanja, nakon čega slijede rezultati i diskusija, te zaključak.

Obrazovanje kao bitka u kulturnom ratu

Obrazovanje se pokazalo kao jedan od glavnih frontova u kulturnim ratovima, uz bok fronti obitelji, medija, zakonodavstva i politike (Hunter, 1991). Apple (2012: 20) navodi niz primjera kulturnih sukoba koji su se odvijali u školama, poput borbe protiv rasizma u SAD-u, te ističe kako je obrazovanje “istinski snažna arena za razvoj koalicija i pokreta, čiji društveni utjecaj može odjeknuti diljem zajednice”. Uz to, važnost obrazovanja leži u tome što se tijekom obrazovnog procesa u okviru školskog sustava formira buduće građane, pripadnike društva te se oblikuju, osim znanja i vještina, i njihove vrijednosti. Tako sustav obrazovanja služi za reprodukciju identiteta tijekom generacija, te legitimaciju društvenog poretka (Dill i Hunter, 2010) i različitih sadržaja/znanja (Apple, 2012). S tim na umu obrazovanje se može promatrati kao “najosjetljiviji instrument” za praćenje društvene i kulturalne promjene (Axtell, 1985, prema Laats, 2010). Ne čudi stoga da sukobljene strane u kulturnim ratovima u obrazovanju vide ključnog “krivca” za sve što smatraju da nije dobro u društvu (Foster i Davis, 2004).

Sukobi oko obrazovanja, koje autori prepoznaju kao kulturne ratove, periodično se javljaju u društvima od kraja 19. stoljeća (Dill i Hunter, 2010), i obično se vežu uz pet glavnih pitanja. Kao prvo, sukob se vodi oko sadržaja kurikuluma, koji predstavljaju društveno legitimirano znanje. Riječ je najčešće o sukobu oko sadržaja predmeta povijesti za čije podučavanje Karp (1980) ističe da je “politički čin s dalekosežnim posljedicama”. Naime, obrazovni kurikulum u širem, a kurikulum povijesti u užem smislu, sadrži (nacionalne) narative i promovira kolektivni identitet; drugim riječima, uči nove generacije “tko smo mi”, što se lako može iskoristiti za mobilizaciju građana (Crawford, 1995). S obzirom na ovakve dalekosežne posljedice socijalizacije mladih kroz obrazovanje, Foster i Davis (2004) jasno ističu da se kulturni rat po ovom pitanju ne vodi samo oko utjecaja na kurikulum, već oko potpune kontrole nad njegovim sadržajem. Po pitanju kurikuluma, konzervativne organizacije i pojedinci najviše se bore za uniformni nacionalni kurikulum koji za cilj ima integriranje mladih u nacionalnu zajednicu i temelji se u prvom redu na patriotizmu. S druge strane, progresivne snage usmjerene su na pluralizam, prava manjina, i multikulturalizam. U hrvatskom kontekstu dominantno se vode diskusije oko sadržaja o Drugom svjetskom ratu i o Domovinskom ratu u udžbenicima iz Povijesti, te oko sadržaja Hrvatskog jezika, najčešće oko popisa temeljnih djela hrvatske književnosti koji čine obaveznu lektiru (v. Jutarnji.hr, 2019).

Drugi kulturni sukob u obrazovanju vrti se oko multikulturalizma. Dill i Hunter (2010) ističu kako je sukob oko samog termina multikulturalizma, odnosno multikulturalnog obrazovanja, zapravo sukob oko integracije nasuprot asimilacije manjinskih skupina i njihovih kultura i manifestira se u rasprava o manjinskom obrazovanju, dvojezičnim programima, pozicije izbjeglica i migranata u

obrazovnom sustavu itd. (v. Petrzela, 2015). Kritičari multikulturalizma ističu da je takav pristup obrazovanju zapravo oblik moralnog relativiziranja i dokidanja većinskih vrijednosti i kulture (Jensen, 1995), a njegovi podržavatelji kao način da se učenici upoznaju s različitim kulturama i tradicijama te da gaje vrijednosti pluralizma. Ovaj sukob u Hrvatskoj se najviše može vidjeti u diskusijama oko modela obrazovanja nacionalnih manjina, a posebice srpske nacionalne manjine u Vukovaru (v. Bradarić, 2021).

Treća tema sukoba tiče se odnosa znanosti i religije u obrazovnom sustavu. Prvenstveno je riječ o sukobu u SAD-u između kršćanskih organizacija i škola oko sadržaja iz teorije evolucije i jedan je od najdužih sukoba ovog tipa u Americi (Laats, 2021). Dok se početkom 20. stoljeća sukob vodio oko uvođenja evolucije u školski program (u okviru tzv. *Scopes trial*) i predstavljao je direktni sukob religijskog i znanstvenog poimanja svijeta i spoznaje, od devedesetih godina prošlog stoljeća kreacionizam se postavlja kao jednako vrijedna znanstvena alternativa evoluciji. Argumentacija protiv evolucije se transformirala iz zastupanja religijskih sloboda u zastupanje akademskih sloboda, i dok Dill i Hunter (2010) ističu da je i dalje riječ o ontološkom sukobu, Berkman i Plutzer (2009) pokazuju kako su se sami znanstvenici intenzivno angažirali i lobirali po ovom pitanju s ciljem zaštite znanosti kao društvene institucije. Laats (2021) ističe kako je strana znanosti pobijedila u ovom sukobu i kako kreacionističke organizacije više nemaju ni ambiciju da dominiraju u školskim programima. Međutim, valja imati na umu da pobjede u kulturnim ratovima nisu vječne i kako je lako moguće da se ova fronta ponovno aktivira (Sheedy, 2021; za europski kontekst v. Ozzano i Giorgi, 2016). U hrvatskom kontekstu ovaj sukob se periodično pojavljuje u pitanju pozicije predmeta (katoličkog) Vjeronauka u školskim programima (v. Bajrović, 2018).

Četvrti sukob koji Dill i Hunter (2010) identificiraju vodi se po pitanju procjenjivanja kvalitete u obrazovnom sustavu, tj. nastavnika, škola, kurikulumu itd. Prvenstveno je riječ o sukobu oko važnih ishoda obrazovnog procesa – želimo li da učenice i učenici imaju dobre ocjene i kognitivne sposobnosti ili (nama) prihvatljive vrijednosti i stavove? Ovo pitanje blisko je vezano uz pitanje sadržaja školskih programa, a pokazat će se važnim i u raspravama o uvođenju građanskog odgoja i obrazovanja.

Posljednja bitka jest pitanje seksualnog odgoja u školama, i za Dilla i Huntera (2010) ta tema je ključni kulturalni sukob u obrazovanju (uspoređuju ga sa širim društvenim sukobom oko pobačaja). Sukob se formirao 1960-ih godina uslijed tzv. seksualne revolucije, od kada progresivna strana ističu kako učenje o različitim formama i vrstama seksualnosti sprječava negativne posljedice poput spolnih bolesti ili diskriminacije. Konzervativne pozicije su se mijenjale, od isticanja kako seksu nije mjesto u školama jer se na taj način šire bolesti i amoralnost do modernijih pozicija koje zastupaju alternativni seksualni odgoj u vidu apstinencije kao jedinog oblika sigurnog seksa. Osim toga, protivnici uvođenja seksu-

alnog odgoja ističu kako je već samo pričanje o seksualnosti zapravo performativan čin, koji za posljedicu ima neželjeno buđenje seksualnosti kod djece i mladih, a samim time uvođenjem tema poput lezbijskih ili gej obitelji “stvaraju” se nove generacije homoseksualaca (Irvine, 2000; Petrzela, 2015). Sukob oko seksualnog odgoja, pod kapom spolnog ili zdravstvenog odgoja, prisutan je i u Hrvatskoj, gdje također možemo identificirati slične pozicije (v. Slobodnadalmacija.hr, 2013; Jutarnji.hr, 2012).

Građanski odgoj i obrazovanje (GOO) u Hrvatskoj

Uvođenje građanskog odgoja i obrazovanja u Hrvatskoj je dugotrajan proces koji je bio obilježen nizom uspona i padova. Već devedesetih godina prošlog stoljeća se javljaju pojedine inicijative o uvođenju obrazovanja za demokratsko građanstvo, ali te inicijative uglavnom ostaju u sferi neformalnog obrazovanja (Batarello i dr., 2010; Baketa i Ćulum, 2015). Početak prvog desetljeća 21. stoljeća obilježilo je donošenje Nacionalnog programa odgoja i obrazovanja za ljudska prava, dok je obrazovanje za ljudska prava i demokratsko građanstvo kao neobvezna međupredmetna tema postalo dio Nastavnog plana i programa za osnovnu školu (Pažur, 2017). Najizraženije protivljenje uvođenju predmeta Građanskog odgoja i obrazovanja nastalo je nakon 2012. godine kada je tadašnji ministar obrazovanja Željko Jovanović najavio uvođenje predmeta Zdravstvenog odgoja i Građanskog odgoja i obrazovanja (Srednja.hr, 2012). Tada je protivljenje konzervativnih aktera bilo usmjereno prvenstveno na sprječavanje uvođenja kurikuluma zdravstvenog odgoja, ali argumenti korišteni u tom smjeru (posebice korištenje diskursa oko tzv. rodne ideologije) su se često prelijevali i na predmet Građanskog odgoja (Kušeković, 2014). Tako u jednom od tekstova koji kritizira predložene promjene nalazi se poglavlje – *Kurikulum građanskog odgoja i obrazovanja i kurikulum zdravstvenog odgoja – dva predmeta, jedna ideologija* – koje istim argumentima napada oba predmeta (Rukavina Kovačević, 2013). Unatoč protivljenjima, Građanski odgoj i obrazovanje eksperimentalno je uvedeno u osam osnovnih i četiri srednje škole tijekom školskih godina 2012./2013. te 2013./2014. Međutim, u lipnju 2014. godine nadležno ministarstvo odustaje od zasebnog predmeta i donosi se odluka o uvođenju međupredmetne nastave. Tijekom ljeta te godine provedena je javna rasprava o *Nacrtu Nastavnog plana i programa Građanskog odgoja i obrazovanja za osnovnu i srednju školu*, ali rezultati te javne rasprave nisu objavljeni. U idućem periodu je započeo rad na reformi obrazovanja, a krajem 2016. godine provedena je javna rasprava o novom kurikulumu međupredmetne teme Građanski odgoj i obrazovanje te je isti i uveden u obrazovni sustav na nacionalnoj razini. Godinu ranije, 2015. godine, je pokrenuta i prva lokalna inicijativa o uvođenju izvannastavne aktivnosti Građanskog odgoja i obrazovanja u os-

novnim školama u Rijeci, a u idućem periodu su tu inicijativu slijedile i neke druge lokalne sredine. Jedan od posljednjih u nizu je i Grad Zagreb. Odluka gradskih vlasti u Zagrebu 2021. godine o uvođenju izvannastavne aktivnosti Građanskog odgoja i obrazovanja u osnovne škole te fakultativnog predmeta Škola i zajednica, koji obuhvaća sadržaje usmjerene na građanske kompetencije, u srednje škole je ponovno izazvala reakcije javnosti.

Građanski odgoj i obrazovanje nije *per se* istaknuto u literaturi kao specifična tema uz koje se veže pitanje kulturnog rata. Međutim, u Hrvatskoj je vezano uz građanski odgoj i obrazovanje na načelnoj razini moguće prepoznati nekoliko sukoba oko pojedinih glavnih pitanja koja su u kontekstu obrazovanja izdvojili Dill i Hunter (2010). Moguće je detektirati raspravu vezanu uz sam kurikulum. Odnosno, raspravu je li uopće potrebno uvoditi građanski odgoj i obrazovanje u škole, a zatim i sam sadržaj tog kurikuluma. Usko vezano uz to, otvoreno je i pitanje ishoda obrazovnog procesa i to prvenstveno vezano uz vrijednosti i stavove. Konačno, rasprava o kurikulumu građanskog odgoja i obrazovanja je automatski povlačila i pitanje multikulturalizma, a zanemarivanja nacionalnog identiteta. Pozicije oko ovih pitanja se jasno očituju u našoj analizi te će detaljnije biti raspravljani u nastavku teksta.

Cilj istraživanja i metodologija

Glavni istraživački cilj ovog teksta jest analizirati ideje i ideološki sadržaj opoenata građanskog odgoja i obrazovanja u Hrvatskoj, a glavno istraživačko pitanje na koje nastojimo odgovoriti jest odgovaraju li te ideje i ideološki sadržaj diskursu kulturnog rata? Do ideološkog sadržaja opoenata građanskog odgoja i obrazovanja došli smo tako što smo se fokusirali na gore spomenuta dva događaja važna za proces uvođenja građanskog odgoja i obrazovanja. Prvi je javna rasprava iz 2016. godine o uvođenju međupredmetne teme Građanski odgoj i obrazovanje u sklopu reforme obrazovanja, a drugi je najava uvođenja različitih oblika (kao izvannastavne aktivnosti i fakultativnog predmeta) građanskog odgoja i obrazovanja na lokalnim razinama tijekom 2021. i 2022. godine. Pretraživanjem zapisnika javne rasprave iz 2016. godine te internetskih izvora tijekom 2021. i 2022. (prvenstveno online novinskih portala) identificirali smo niz negativnih izjava i komentara vezanih uz GOO koje su razni akteri davali u televizijskim emisijama, intervjuima, vlastitim stranicama na društvenim mrežama itd. Kao oponenti identificirani u prvom periodu su razne konzervativne udruge, a u drugom periodu u većoj mjeri političari iz desnih stranaka te nekolicina konzervativnih udruga.

Kako bismo analizirali identificirani sadržaj i odgovorili na istraživačka pitanja ovog rada, u metodološkom pristupu odlučili smo se za kvalitativnu analizu

ideja i ideološkog sadržaja koju detaljno razlaže Mats Lindberg u knjizi *Analyzing Text and Discourse – Eight approaches for the Social Sciences* (Boréus i Bergström, 2017). Osnovna ideja, tj. svrha ovog pristupa je:

identificirati, interpretirati, opisati i analizirati specifične ideje i inherentni specifični ideološki sadržaj u: a) ustaljenim načinima mišljenja koji se nalaze u jezičnoj upotrebi medija, javnih institucija, organizacija ili društvenih područja; b) propagandnim porukama organizacija ili mreža koje oblikuju mišljenja, pokušavajući utjecati na načine mišljenja i upotrebu jezika; ili c) aktualnim javnim raspravama ili idejnim borbama (ponekad zvanim ‘kulturni ratovi’) o tome čije su ideje ‘najbolje’ te čija će upotreba jezika i pogled na svijet prevladati (Lindberg, 2017: 88).

Iz sâmog opisa svrhe metode za koju smo se odlučili vidljivo je da ona služi upravo analizi ideoloških pozicija koje su u prvom planu kulturnih ratova. Ovakav pristup nam omogućuje “duboko uranjanje” u ideološki sadržaj pojedinaca ili skupina koji se iznosi u javnosti te razumijevanje pozicija koje ti akteri zastupaju kao i analiziranje koherentnosti tih pozicija.

U prvom redu Lindberg (2017) navodi da postoje tri osnovne dimenzije ideja koje su međusobno povezane, a koje u kombinaciji čine ideološki sadržaj, tj. pokretačku snagu ideologije – vrijednosna dimenzija, opisna dimenzija i dimenzija prijedloga. Ove dimenzije se mogu opisati kao “1) fundamentalne moralne vrijednosti i filozofski pogled na čovjeka, prirodu i društvo; 2) opći opisi, kritike, analize, prikazi i prosudbe vremena i situacija; zajedno s 3) općim načelima i uputstvima za djelovanje” (Lindberg, 2017: 90). Svaka pojedina dimenzija je obuhvaćena kroz odgovarajuće izjave – vrijednosne izjave, opisne izjave te prijedloge. Vrijednosne izjave obuhvaćaju ideale, ciljeve, preferencije, interese i željena krajnja stanja; opisne izjave su različite analize, procjene i prikazi o pojedinim pitanjima, problemima i akterima, dok su prijedlozi određeni zaključci (normativni ili praktični), preporuke, pravila ili norme za koje akteri smatraju da ih treba slijediti.

Pri tome, ove tri dimenzije, te prateće izjave kroz koje su obuhvaćene, mogu se promatrati na dvije, međusobno povezane, razine – fundamentalnoj i operativnoj (*Tablica 1*). Fundamentalna razina usmjerena je na promišljanje ideja na filozofskoj razini, tj. moralnom pristupu pojedinim pitanjima, a operativna razina je usmjerena na praktična pitanja, tj. konkretne probleme. Analiza različitih izvora je usmjerena na pronalaženje trijada unutar tih izvora na ovim dvjema razinama. Na fundamentalnoj razini trijadu čine vrijednost-opis-prijedlog, a na operativnoj razini ciljevi-opis-prijedlog. Pri tome, na operativnoj razini, u odnosu na fundamentalnu, opisi su usmjereni na načine i metode kako ostvariti ciljeve, a prijedlozi su specifičniji.

TABLICA 1. Sadržaj izjava pojedinih dimenzija i razina u kvalitativnoj analizi ideja i ideološkog sadržaja

	Vrijednosti	Opisi	Prijedlozi
Fundamentalna razina	Moralne, društvene, kulturalne ili političke vrijednosti	a) Filozofske pretpostavke o ljudskoj prirodi, povijesti ili društvu, koje se smatraju istinom b) Opisne generalizacije na visokoj razini o državi ili tržištu, ili drugim općenitim institucionalnim strukturama koje se smatraju istinitim ili točnim	Općeniti principi društvenog ili političkog djelovanja (koje se navode u tradicijama društvene i političke filozofije, teorije i ideologije, a drže se točnima ili prikladnima)
Operativna razina	Konkretni situacijski ili problemski specifični ciljevi	Konkretni opisni ili evaluativni prikazi situacije ili objekata situacije, ili zamišljenih pitanja, problema ili mogućnosti situacije, ili mehanizama sredstava i ciljeva u njoj koji se smatraju istinitim ili točnim.	Konkretni, situacijski ili problemski specifični prijedlozi ili prijedlozi specifični s obzirom na sredstva i ciljeve.

Izvor: Lindberg, 2017: 107.

Prikupljene izjave i ostali istupi oponenata građanskog odgoja i obrazovanja podvrgnuti su opisanoj analizi ideja i ideološkog sadržaja. Istupi koji nisu bili dovoljno informativni na način da akteri nisu iznosili detaljnije uvide u temu nisu bili podvrgnuti daljnjoj analizi.

Analiza i prikaz rezultata

Provedena analiza istupa vezanih uz temu građanskog odgoja i obrazovanja rezultirala je izradom 27 dvorazinskih analitičkih shema.¹⁰ Kao drugi korak uslijedilo je grupiranje tih shema u zajedničke kategorije, s obzirom na njihovu tematiku povezanost. Slijedom toga, 27 shema je raspoređeno u četiri glavne kategorije koje smo nazvali prema temama koje one adresiraju – obitelj kao temelj društva i obrazovanja, važnost kontekstualiziranja obrazovanja u nacionalnom okružju, usmjeravanje obrazovanja na tzv. konkretnije vještine, te ostalo. U idućem ćemo dijelu predstaviti glavne značajke svake od ovih glavnih kategorija uz primjere koji najplastičnije prikazuju stavove aktera.

¹⁰ Sve analitičke sheme i izvori na temelju kojih su izrađene dostupni su na sljedećoj poveznici: https://osf.io/ubsmj/?view_only=853b40024d3e4324abf4ae1ec47e8d17.

Obitelj kao temelj društva i obrazovanja

Temeljni argument koji koriste protivnici građanskog odgoja i obrazovanja zasniiva se na polaznoj vrijednosti u okviru koje je obitelj temelj društva i nadilazi sve druge strukture. Iz tako postavljene temeljne vrijednosti proizlazi da je obitelj ključni izvor odgoja te da bi, prvenstveno ili čak isključivo, roditelji trebali biti ti koji odlučuju koje bi vrijednosti njihova djeca trebala usvajati kroz svoj razvoj, a obrazovni sustav bi trebao biti isključen ili u podređenoj ulozi. Tu se u prvi plan stavlja potreba za reprodukcijom dominantnih vrijednosti i izbjegavanje pluralnoga pristupa. Tako su prijedlozi na fundamentalnoj razini oblikovani na način da naglašavaju kako onaj “ideološki, svjetonazorski” odgoj treba što više prepuštiti obitelji te da djecu treba štiti od nove “civilne religije” koju se želi uvesti kroz građanski odgoj i obrazovanje. Osim prepuštanja tog dijela odgoja obitelji, u slučaju uvođenja ovakvih sadržaja u obrazovni sustav zagovara se nužnost uključivanja roditelja u odlučivanju o tome što će takvi kurikulumi podučavati. Ovaj argument proizlazi upravo iz glavne vrijednosti prema kojoj je obitelj temelj društva te roditelji kao nositelji glavnih uloga su, primarno ili jedino, oni koji mogu prepoznati dobrobiti ili prijetnje pojedinih sadržaja. Tako se poziva na uključivanje roditelja kako ne bi došlo do manipulacija djecom i osiguravanja jamstva da djeca neće biti izložena neprihvatljivim ideološkim i svjetonazorskim sadržajima.

Upravo na temelju vrijednosti te prijedloga na fundamentalnoj razini, proizlazi i cilj na operativnoj razini. Taj cilj je postavljen dvojako – neuvođenje građanskog odgoja i obrazovanja i/ili izmjene predloženog kurikuluma kako bi ga se uskladilo s roditeljskim željama. Razlozi za to vidljivi su u načinima na koji opONENTI opisuju građanski odgoj i obrazovanje te kroz te opise nastoje mobilizirati svoje istomišljenike kako bi spriječili uvođenje (zadržali *status quo*) ili izmijenili sadržaj kako bi odgovarao njihovoj ideološkoj poziciji. Ovi opisi govore o subverzivnom obliku indoktrinacije kojim se uvodi tzv. rodna ideologija. Ističe se da se potkopavaju vrijednosti obitelji, katoličanstva, spolnosti, prava na život, a ideologija koju GOO, navodno promovira, jest protukršćanska i protudomoljubna. U skladu s tim, GOO se uspoređuje s Obranom i zaštitom ili Teorijom i praksom samoupravnog socijalizma kako bi se naglasila ta ideološka neprihvatljivost. Također, dijelom se detektiraju i neprijatelji, a to su radikali koji stoje iza uvođenja GOO-a te se tvrdi da je obrazovanje pod napadom skupina koje žele uzeti dio odgoja iz obiteljske sfere.

Nastavno na tako opisano stanje i detektirane neprijatelje, prijedlozi rješenja koji se nude su usmjereni jednim dijelom na roditelje, a drugim na donositelje odluka. Tako se roditelje poziva da pripaze što se događa u školama, da ne daju suglasnosti za pohađanje takvih sadržaja, da se bore za slobodu i pravo da se bude drugačiji. Pri tome se daju i osobni primjeri kojima se želi pokazati kako treba djelovati te se jasno iščitava namjera reprodukcije vrijednosti:

Ja ne želim da moje dijete škola upućuje da postane aktivni građanin, pripadnik civilnog društva ili neke stranke, ja želim da to radim ja, njegova majka, baka djed, da ga mi usmjeravamo, ne društvo, škola, određeni nastavnik. Apsolutno da je škola nužno mjesto odgoja, ali onaj dio odgoja, da bi dijete odabralo svoj politički stav, svjetonazor, dominantno treba biti kuća.

Kada su u pitanju prijedlozi upućeni donositeljima odluka, onda se, u slučaju 2016. godine i uvođenja međupredmetne teme na nacionalnoj razini, zahtjeva da se donese potpuno novi kurikulum GOO-a, da sadržaji koji se uvode ne budu obvezni te da se odluke o tome koji bi sadržaji trebali biti zastupljeni uključe ro-

TABLICA 2. Obitelj kao temelj društva i obrazovanja (analitička shema 1)

	Vrijednosti	Opisi	Prijedlozi
Funda- mentalna razina	Obitelj je temelj društva	Obitelj je ključni izvor odgoja	“Odgoj što više prepustiti obitelji, pogotovo onaj dio koji je ideološki, svjetonazorski”; “Odgoj prepustimo obitelji kao temelju zajednice”
Operativna razina	1. “Ja ne želim da moje dijete škola upućuje da postane aktivni građanin, pripadnik civilnog društva ili neke stranke” 2. Neuvođenje GOO (“Apsolutno smo protiv ovakvog modela”)	1. Obrazovanje je pod napadom ideološki ‘formiranih’ skupina koje žele uzeti dio odgoja iz obiteljske sfere (ideološki i vrijednosni odgoj) 2. “Smatramo da je sve navedeno moguće međupredmetno ili je već zadovoljeno.” 3. GOO uključuje i zrcali marksističko obrazovanje (“Protiv smo uvođenja nadomjestaka za nekadašnji Marksizam i socijalističko samoupravljanje, Obranu i zaštitu ili Teoriju i praksu samoupravnog socijalizma.”) 4. GOO je subverzivni oblik indoktrinacije (“Indoktrinacija je vrlo zanimljiva stvar, nikad neće staviti sve što je sporno u program, staviti će 95 posto stvari koje svi potpisujemo. To u Rijeci imate. Ali ima jedan dio koji ne potpisujem”) 5. U isto vrijeme pozicija je da škola ne može preodgojiti (“Nitko nije pozvao na bilo kakvu diskriminaciju. Odgoj protiv diskriminacije treba doći iz obitelji i doći će iz obitelji. A ako neće, niti škola neće puno pomoći.”)	1. “Ja želim da to radim ja, njegova majka, baka djed, da ga mi usmjeravamo, ne društvo, škola, određeni nastavnik.” 2. Neuvođenje GOO; nastavak političkog odgoja unutar obitelji

TABLICA 3. Obitelj kao temelj društva i obrazovanja (analitička shema 6)

	Vrijednosti	Opisi	Prijedlozi
Fundamentalna razina	Obitelj je temelj (građanskog društva)	“Obitelj i roditelje kao one koje primarno educiraju i odgajaju svoju djecu da vrše građansku ulogu.”	Obitelj i roditelji trebaju imati primarnu funkciju odgajanja djece kao građana – to kurikulum mora adresirati
Operativna razina	Neuvođenje ovakve verzije kurikuluma	GOO pun “nejasnih termina i sadržaja te pogrešnih i prekomplikiranih koncepata.”	Donijeti potpuno novi kurikulum građanskog odgoja i obrazovanja

ditelji. U slučaju 2021. i 2022. godine, kada se radi o izvannastavnoj aktivnosti u pojedinim lokalnim sredinama, oponenti ističu da takve aktivnosti i sadržaji nisu potrebni jer se, njima prihvatljivi, mogu provesti kroz satove razrednika te među-predmetno.

Obrazovanje u nacionalnom kontekstu

Osim što problematiziraju sadržaj GOO-a s obzirom na ulogu koju on pridaje obitelji, oponenti GOO-a ističu i problem njegovog preslabog referiranja na nacionalni kontekst, odnosno premalog oslanjanja na hrvatsku kulturu, identitet, povijest, religiju itd. Fundamentalni skup vrijednosti koji se nalazi u podlozi ovih kritika jest u prvom redu ideja da cjelokupni obrazovni sadržaj u hrvatskim školama mora biti kontekstualiziran, tj. “utemeljen na većinskoj ideologiji” i usmjeren na “hrvatske specifičnosti”. Koncept građanina, iz ove perspektive, nužno je vezan uz nacionalnu državu, pa neki oponenti čak i eksplicitno ističu kako obrazovanje treba biti utemeljeno na “zdravom hrvatskom nacionalističkom duhu”. Tek takvo obrazovanje može biti temelj za rješavanje ključnih društvenih problema, što je još jedna identificirana temeljna vrijednost. Nasuprot toga kritiziraju se prijedlozi GOO-a kao potpuno izmaknuti od lokalnih problema (ponajviše je istaknuta loša demografska slika) i kao oblik ideološke indoktrinacije te pokušaj preodgoja djece (u negativnom smislu). U skladu s time, na fundamentalnoj razini se ističe kako obrazovanje zapravo treba služiti reprodukciji dominantne nacionalne ideologije i da “iz sustava izlaze mladi ljudi koji znaju, mogu i hoće činiti dobro našem društvu”, što se može osigurati kroz građanski odgoj koji je usmjeren na lokalno specifični sadržaj i vrijednosti poput domoljublja, nacionalizma, i života u zajednici.

Na operativnoj razini vidljiva je jasna kritika GOO-a. Specifično, postojećim prijedlozima se zamjera nedostatak sadržaja o “totalitarnom naslijeđu”, potpuni

TABLICA 4. Obrazovanje u nacionalnom kontekstu (analitička shema 12)

	Vrijednosti	Opisi	Prijedlozi
Funda- mentalna razina	Obrazovanje usmjereno na vještine i obrazovanje usmjereno na hrvatske specifičnosti	“Političko obrazovanje treba dati miroljubivo domoljublje, a građansko pristojnost i život u zajednici.”	Građanski odgoj mora biti usmjeren na vještine, domoljublje i život u zajednici
Operativna razina	Neuvođenje ovakvog, već potpuno izmijenjenog GOO	<p>1. “Ponudeni program to ne daje. Ponudeni program nema nikakve veze s hrvatskom kulturom, tradicijama i vrijednostima. On usustavljuje učenje nevladinih organizacija, pod krinkom bezgraničnih ljudskih prava.”</p> <p>2. “Ovi sadržaji ne odgajaju učenika samo da bude građanin svijeta i demokracije, nego da bude, prije svega, HRVATSKI građanin – svijeta, demokracije i ljudskih prava.”</p>	<p>1. Izmijeniti program da uključi hrvatske specifičnosti i vještine – “Nema tu vještina, npr. kako se piše pismo, službeno ili ljubavno, nema vrijednosti poput viteštva, sportske korektnosti, stvarnog razumijevanja svih različitosti, nema znanja ni o čemu nego o aktivnostima NGO. Gdje su tu hrvatske specifičnosti – povijesna težnja samostalnosti, domoljublje, žrtvovanja generacija, važnost vjere u kulturi i politici, odnosi sa susjedima?”</p> <p>2. “To znači da treba uvesti (u definiciju i cijeli program) pojmove “Hrvatska”, “istina”, “domoljublje”, “domovina”, “dom”, “nezavisnost” i “zavičaj”, “simboli”, “državnost”, “zastava”, “grb”, “himna”, “ustav” a zacijelo i još neke, na primjer “radost pripadanja”, “čast”, “poštenje”, “viteštvo i kavalirstvo”, “hrabrost”, “žrtvovanje”, “ponos”... Tu se ne obrazuju poslenici neke međunarodne nevladine udruge, nego hrvatski učenici koji trebaju voljeti (dakle o tome učiti) i svoju Domovinu i cijeli svijet.”</p> <p>3. “Tražimo da se program upotpuni s još nekoliko, vrlo važnih tema: Čast i moral Čovjekov pristup ljudskoj istini Domoljublje Čovjek kao kulturno biće Poslovi koji nas čekaju u životu (promicanje STEM područja) Pisano i usmeno izražavanje: pristojnost i etiketa.”</p>

izostanak veze s “hrvatskom kulturom, tradicijama i vrijednostima”, te potpuno zanemarivanje ključnih problema u Hrvatskoj (“nizak natalitet, razbijanje brakova i ovisnost – u globalu – smrt Hrvatske”). U isto vrijeme, oponenti smatraju kako se prijedlozima nameće učenicima lijevo-liberalna agenda, koja je “totalno drugačiji pogled nego što je pogled većine hrvatskog naroda”, koja “stremi nekom nedefiniranom interkulturalnom, kozmopolitskom i moralno relativističkom duhu”. Kao glavni akteri ovih pokušaja preodgoja učenika identificirane su nevladine organizacije, koje svoju ideologiju guraju “pod krinkom bezgraničnih ljudskih prava” te koriste GOO kako bi “instalirali rodnu ideologiju, istospolna partnerstva i vulgarni marksističko ateistički pristup tumačenju svijeta, društvenih odnosa, Darwinizma, začeca, života, braka i obitelji”. Operativna rješenja se oblikuju ili u vidu potpunog odbacivanja same ideje GOO-a u obrazovnom sustavu ili odbacivanju konkretnog prijedloga (ili većinskih dijelova) prijedloga GOO-a. Ukoliko se podržava zadržavanje GOO-a u školama, tada se ističu jasni sadržaji koje on treba inkorporirati, poput vrijednosti “viteštva, sportske korektnosti... povijesne težnje samostalnosti, domoljublja, žrtvovanja generacija, važnosti vjere u kulturi i politici, odnosa sa susjedima”, ali i vrijednosti života od začeca. Pro-

TABLICA 5. Obrazovanje u nacionalnom kontekstu (analitička shema 17)

	Vrijednosti	Opisi	Prijedlozi
Fundamentalna razina	Obrazovanje kao temelj razvoja općeljudskih vrijednosti – “etičnost, moralnost, vrijednosti braka i obitelji.”	Dobro odgojena djeca su uspješnija i pomažu društvu – “Bolje odgojena djeca redovito postižu i bolje obrazovne rezultate.”	Reformu treba raditi s ciljem razvoja dobro odgojene djece – “Glavni cilj ove reforme, kao i cijelog odgojno – obrazovnog sustava bi trebao biti da iz tog sustava izlaze mladi ljudi koji znaju, mogu i hoće činiti dobro našem društvu.”
Operativna razina	GOO treba biti fokusiran u većoj mjeri na općeljudske vrijednosti i moralnost	Za razliku od općih vrijednosti (moral, obitelj, domoljublje), ovaj prijedlog je fokusiran na interkulturalnost i moralno relativiziranje – “Dojam je da ovaj prijedlog više stremi nekom nedefiniranom interkulturalnom, kozmopolitskom i moralno relativističkom duhu.”	Više obraditi teme domoljublja, nacionalnog identiteta, etike, moralnosti, braka i obitelji – “U međupredmetnim temama nisu dovoljno naglašene i obrađene nacionalne vrijednosti domoljublja i hrvatski nacionalni identitet, te općeljudske vrijednosti kao što su etičnost, moralnost, vrijednosti braka i obitelji itd.”

gram bi trebao eksplicitno definirati i koristiti pojmove “Hrvatske, istine, domoljublja, domovine, doma, nezavisnosti, zavičaja...”, te uvesti sadržaje o “pravima većinskog stanovništva, nacionalnoj svijesti, identitetu i domoljublju...o vjerskim pravima i slobodama, o odnosu prema Domovinskom ratu i braniteljima, o važnosti braka i obitelji za razvoj zdravog društva”.

“Konkretne” vještine u obrazovanju

Oponenti građanskog odgoja i obrazovanja koriste i argument kojim naglašavaju kako obrazovanje treba biti usmjereno na konkretne vještine, a pitanja građanskog odgoja i obrazovanja treba ili prilagoditi, tako da ih se prepusti obiteljima (prva kategorija), ili kontekstualizirati (druga kategorija). U prvom redu nastoji se u opreku staviti sadržaj građanskog odgoja i obrazovanja u odnosu na ono što akteri smatraju konkretnim vještinama ili se ističe kako samom prijedlogu GOO-a nedostaje konkretnih vještina. Tako se navodi potreba za jačanjem financijske pismenosti ili uvođenjem vrtlarstva, da u samom GOO-u nema konkretnih vještina kao što je pisanje službenog pisma te da njegovo uvođenje ide na štetu opremanju škola informacijsko-komunikacijskom opremom i usvajanju digitalnih kompetencija. Uz to, upravo se sadržaji GOO-a vide kao oni koji će dodatno opteretiti učenike.

U pozadini ovih argumenata leži tendencija za zadržavanjem *statusa quo* te se kao fundamentalna vrijednost predstavlja potreba da obrazovanje bude ideološki neutralno. Međutim, predstavljeni argumenti su skrojeni tako da jasno ocrtavaju ideološkog neprijatelja koji, prema analiziranim akterima, stoji iza pokušaja uvođenja građanskog odgoja i obrazovanja. To su nevladine organizacije koje guraju narativ “bezgraničnih ljudskih prava” ili namjeravaju ostvariti financijsku korist kroz uvođenje GOO-a. Stoga rezultat takvog prijedloga je, prema njima, svjetonazorski nabijen kurikulum koji je usporediv s marksizmom. Isto tako, iz prve dvije kategorije je vidljivo da zagovaranje ideološke neutralnosti u obrazovanju nije apsolutno, nego se koristi kao argument za odbacivanje sadržaja koji nisu u skladu s onim što oponenti smatraju prihvatljivim. “Ideološki neutralno” u ovom slučaju podrazumijeva reprodukciju dominantne nacionalne ideologije, promociju zdravog hrvatskog nacionalističkog duha, podučavanje o žrtvovanju generacija, važnosti braka i obitelji za razvoj zdravog društva i slično.

Rješenja koja proizlaze iz ovog okvira uglavnom su usmjerena prvenstveno na neuvođenje GOO-a u vidu međupredmetne teme ili izvannastavne aktivnosti (ovisno o vremenskom periodu koji se gleda), a ukoliko bi se i uvodio potrebne su mu nužne promjene kojima bi se stavio naglasak na nacionalne vrijednosti.

TABLICA 6. ‘Konkretne vještine’ u obrazovanju (analitička shema 19)

	Vrijednosti	Opisi	Prijedlozi
Fundamentalna razina	Ideološki neutralno obrazovanje (implicirano). Obrazovanje usmjereno na konkretne vještine.	Ideološki sadržaji u obrazovanju su pokušaj preodgoja. Ideološki sadržaji u obrazovanju nemaju efekt (“Marksizam”).	Bilo kakva izmjena obrazovanja treba biti utemeljena na praktičnosti, nikako na ideologiji
Operativna razina	Neuvođenje GOO-a (“Na ovaj način ne podržavamo.”) Uvođenje korisnih i praktičnih sadržaja u obrazovanje. Smanjivanje opterećenosti učenika i školskog sustava.	“To je jedan ideološki pokušaj koji se nije pokazao koristan.” “Marksizam se učio desetljećima u svim školama u Hrvatskoj kao obvezan predmet pa nije dijalektički materijalizam nešto zaživio kao nazor na svijet.” Manjak praktičnih sadržaja. Preopterećenost učenika – to postoji već kao međupredmetna tema.	Ne podržati uvođenje. Uvođenje konkretnih sadržaja “Financijska pismenost, vrtlarstvo.”

Ostalo

Uz tri glavne kategorije identificirali smo i dvije ideje koje su se javile u manjem obimu te su one sadržane u kategoriji ostalo. Kao prvo, uslijed širenja inicijativa za uvođenje građanskog odgoja i obrazovanja na lokalnim razinama, oponenti se protive GOO-u kroz opće protivljenje decentralizaciji svih segmenata obrazovanja. Fundamentalnu vrijednost pridaju nacionalno uniformnim i centraliziranim programima jer smatraju kako decentralizirano obrazovanje otvara mogućnost uvođenja (ideološki) nepoželjnih sadržaja; odnosno, time država gubi kontrolu nad sadržajem koji se podučava u školama. Na operativnoj razini, oponenti su protiv uvođenja bilo kakvih dodatnih predmeta u postojeće programe, a pogotovo ne one koje predlaže i vodi lokalna vlast. Kao loš primjer toga ističe se grad Rijeka gdje se, prema oponentima, kroz lokalno vođene programe GOO-a provodi indoktrinacija. Kao prijedlog ističe se potpuna kontrola Ministarstva i agencija koje su nadležne za obrazovanje nad obrazovnim programima.

Druga ideja jest protivljenje jednog specifičnog aspekta prijedloga GOO-a koji se tiče obrađivanje teme političke participacije. Naime, krećući od fundamentalne vrijednosti da obrazovanje treba biti odvojeno od ideologije, ali i politike, oponenti smatraju kako se pod krinkom građanskog odgoja zapravo pokušava

učenike preodgojiti u aktiviste. Osim što su implicitno protiv aktivizma kao takvog, oponenti se protive prijedlogu GOO jer smatraju kako učenici “se prosvjedovanju uče u okviru u kojem djeluju u školi”, ističući kako su učenička i roditeljska vijeća dovoljna “za učenje procesa demokratskog odlučivanja”. Kao dodatni argument protivljenju učenju neformalnih oblika političke participacije, oponenti ističu kako “djeca u toj dobi nemaju legalno pravo sudjelovati niti u izborima, referendumskim izjašnjavaanjima”. Kao izvor problema opet su identificirane nevladine organizacije koje se okrivljuju da u ovom kontekstu zapravo samo žele odgajati nove članove svojih organizacija i prosvjednih akcija. Rješenje je da se “aktiviste iz ‘civilnih udruga’ (jer one to nisu), ne pušta u škole i da im se ne dopusti voditi djecu na demonstracije.”

Rasprava i zaključak

Cilj je ovog istraživanja bio analizirati ideje i ideološki sadržaj oponentata građanskog odgoja i obrazovanja u Hrvatskoj. Uz to, zanimalo nas je odgovaraju li te ideje i ideološki sadržaj diskursu kulturnog rata? Što se tiče ideološkog sadržaja, oponenti građanskog odgoja i obrazovanja smatraju da je obitelj temelj društva pa samim time i da bi obrazovni proces trebao biti u skladu s željama roditelja i obiteljskim vrijednostima. S obzirom da smatraju da prijedlozi GOO-a nisu ni u skladu s obiteljskim vrijednostima niti su dobili privolu roditelja, protive se njegovom uvođenju. Nadalje, smatraju kako takav sadržaj podriva ulogu koje bi obrazovanje trebalo imati u društvu. Ono bi trebalo biti duboko uronjeno u ideologiju većinskog stanovništva i povijesno-kulturni kontekst Hrvatske; u isto vrijeme ono bi trebalo biti usmjereno na razvijanje “konkretnih” vještina poput financijske pismenosti, pristojnosti itd. Ono što je važno za istaknuti jest da se među analiziranim akterima, bilo da pripadaju različitim političkim strankama konzervativnog spektra, bilo da su u pitanju organizacije civilnog društva, može govoriti o znatnoj koherentnosti ideološke pozicije kada je u pitanju građanski odgoj i obrazovanje. Odnosno, može se govoriti o koherentnoj ideološkoj poziciji Domovinskog pokreta, Mosta, Hrvatskih suverenista, U ime obitelji, Hrvatskog katoličkog društva prosvjetnih radnika, GROZD-a, Bila naroda te Vigilarea, a koja počiva na istim vrijednostima na fundamentalnoj razini. Ova koherentnost ideja vidljiva je i među pozicijama koje su iznesene 2016. godine te tijekom 2021. i 2022. godine.

Neovisno o tome fokusiramo li se na politike kulture ili na kulturu politike, kulturni rat implicira polarizirajuće diskurse koji uokviruju društveno-političke teme u terminima morala (Irvine, 2000); odnosno, akteri kulturnog rata opisuju stanja i pozicije kao potpuno suprotne, nesumjerljive, međusobno isključujuće (Chapman, 2010). Uspješni su oni koji uspiju uokviriti temu i uvjeriti javnost da

prilikom rasprava (i razumijevanja teme) koristi njihov vokabular, simbole, i prihvatljive argumente (Ozzano i Giorgi, 2016). Iako nemamo podatke o uspješnosti oponentata GOO-a u uvjeravanju i mobiliziranju javnosti, analiza njihovih ideja i ideološke argumentacije pokazuje kako njihov sadržaj, ali i retorički alati koje koriste odgovaraju poziciji u kulturnom ratu. Uvođenje GOO-a oponenti predstavljaju kao napad na temelje društva i zajednice, što je za njih prvenstveno obitelj. Već takvo uokvirivanje određene teme kao ključne za razumijevanje i održavanje temelja zajednice upućuje na poziciju unutar kulturnog rata (v. Ozzano i Giorgi, 2016). Uloga obitelji, tj. roditelja, je u principu zaštita djece, kako od fizičkih ugroza, tako i od ideoloških ugroza. Oponenti GOO razumiju kao ideološku ugrozu jer ide kontra želja roditelja i samim time dovodi u pitanje obiteljske vrijednosti, koje uključuju često eksplicitno istaknute kršćanske vrijednosti, brak, domoljublje, i pravo na život. Ova pozicija u skladu je s religijskom pozicijom u kulturnim ratovima koja je prisutna u Americi i Europi barem od 1950-ih godina (Jensen, 1995; Thomson, 2013; Petrzela, 2015; Hartman, 2016; Sheedy, 2022). Tako su raznolike konzervativne organizacije opisivale progresivne, sekularne, i/ili liberalne pristupe i promjene u obrazovanju kao prepune komunističkog utjecaja (1950-ih) ili sekularnog humanizma (u prvom desetljeću 21. stoljeća), koje djecu ne “uče ‘temelje’, ne uče moralu, i subverzivno potkopavaju tradicije i vrijednosti američkog društva” (Foster i Davis, 2004: 126).

Istu argumentaciju smo identificirali u ovome istraživanju kod oponentata GOO-a. Prema njima oni koji su pisali prijedloge GOO-a i koji podržavaju takav sadržaj su nevladine organizacije koje prema oponentima promoviraju marksizam, rodnu ideologiju, lijevo-liberalnu agendu, moralni relativizam i ateizam. Riječ je dakle o skupu vrijednosti koje se predstavlja kao nesumjerljive s hrvatskom kulturom i tradicionalnim dominantnim (kršćanskim) vrijednostima. Uz to, smatraju kako nevladine organizacije djeluju subverzivno, odnosno kako u većini slučajeva problematični sadržaj stavljaju u drugi plan te pod egidom bezgraničnih ljudskih prava pokušavaju prikriveno provesti ideološku indoktrinaciju učenika. Oponenti na ovaj način pozicioniraju pojedine nevladine organizacije kao onog “drugog” u moralnom sukobu oko GOO-a, čime jasno daju do znanja svojim podržavateljima, ali i široj javnosti, koga smatraju neprijateljem u kulturnom ratu.

Rješenja koja nude oponenti su potpuno dokidanje ili dubinska izmjena sadržaja GOO-a u smislu uvođenja nacionalno kontekstualiziranog sadržaja, poput vrijednosti domoljublja i braka. Međutim, ta rješenja su zapravo oblici potpune kontrole obrazovnog procesa od strane obitelji, odnosno onih organizacija i pojedinaca koji se predstavljaju kao ključni zagovaratelji tih vrijednosti, što je također karakteristika djelovanja konzervativnih organizacija u kulturnim ratovima u SAD-u (Foster i Davis, 2004). Zanimljivo je da iz provedene analize vidljivo da se građanski odgoj i obrazovanje, tj. pitanje njegova uvođenja u različitim oblicima

često koristi kao *proxy* sukob za adresiranje drugih pitanja. Tako se često ističe uvođenje tzv. rodne teorije i ideologije kroz sadržaje zastupljene u kurikulumu, otvara se pitanje demografije koju se vidi kao zapostavljenu, a nužnu temu, ili se naglašava potreba za izrazito nacionalnom obojenošću sadržaja. Ova pitanja proširuju mobilizacijski potencijal i njima se nastoji privući onaj dio javnosti koji građanski odgoj i obrazovanje ne smatra diskutabilnim ili je indiferentan. Uz to, ovakav pristup uglavnom služi kako bi se, u slučaju uvođenja nekog oblika građanskog odgoja i obrazovanja, nastojalo izmijeniti sadržaj koji oponenti vide kao sporan i na taj način osigurati što manji odmak od *statusa quo*.

Osim što na razini ideja i ideološkog sadržaja oponentata GOO-a možemo identificirati diskurs kulturnog rata, bitno je i osvrnuti se na retoričke alate koje koriste. Kao prvo, prilikom postavljanja obitelji kao temelja društva i roditelja kao ključnih aktera u odgoju i obrazovanju, retorički se postavljaju kao predstavnici svih, ili barem većine, obitelji u društvu; kojima u isto vrijeme učitavaju vlastite ideološke pozicije. Također, šalju jasnu poruku roditeljima o posljedicama vlastitog (ne)djelovanja protiv GOO-a unutar okvira kojeg su postavili (npr. “Ja ne želim da moje dijete škola upućuje da postane aktivni građanin”), što je prema Irvineu (2000) dovoljno snažan retorički alat za mobilizaciju građana u situaciji kulturnog rata. Potencijalnoj mobilizaciji pridonosi i diskurzivno oblikovanje sadržaja GOO-a kao ugroze dominantnog nacionalnog identiteta, odnosno sadržaj se opisuje kao protukršćanski, protudomoljubni i antinacionalni. Drugo, oponenti redovito retorički oblikuju svoju poziciju kao ideološki neutralnu, društveno nužnu, i općeljudsku te kao onu koja razvija i promovira “etičnost, moralnost, vrijednost braka i obitelji”; nasuprot nje nalaze se stoga partikularni interesi nevladinih organizacija i ideološka indoktrinacija k nemoralnim ili moralno relativizirajućim sadržajima. Uz to, suprotstavljanje GOO-a praznim označiteljima generičkih/konkretnih vještina koje su usmjerene na praktični sadržaj, GOO se retorički postavlja u kategoriju nepraktičnih, nepotrebnih i usko specifičnih sadržaja za koje onda, prema njima, nema mjesta u obrazovnom sustavu. U isto vrijeme, kada detaljnije opisuju koje bi to generičke vještine trebale biti, uz financijsko opismenjavanje i sadržaj iz STEM područja, oponenti navode sadržaje poput domoljublja, domovine, zavičaja itd.; ponovno oblikujući vlastite ideološke preferencije kao općenite i neutralne.

Ovo istraživanje svojim je fokusom ograničeno isključivo na oponente građanskog odgoja i obrazovanja. U tom pogledu, analizirane su njihove ideje i ideološki sadržaj koji plasiraju u javnosti i javnom raspravama te se nastojalo utvrditi odgovara li to diskursu kulturnog rata kao što je definirano kroz teorijski pristup i primjere kulturnih ratova. Istovjetna analiza koja bi obuhvatila zagovornike građanskog odgoja i obrazovanja zasigurno bi doprinijela širem razumijevanju odnosa i razumijevanju cjelokupnog procesa uvođenja građanskog odgoja i obrazovanja u različitim oblicima. Međutim, njezin izostanak ne umanjuje mogućnost

razumijevanja pozicije koju zagovaraju oponenti građanskog odgoja i obrazovanja te analizu njihovih ideoloških stavova. Boljem razumijevanja pozicija oponentata i njihovih fundamentalnih pozicija te rješenja potencijalno bi doprinijela provedba intervjua s tim akterima. S druge strane, smatramo da takav pristup ima i svoje nedostatke. Naime, u kontroliranim uvjetima istraživačkog intervjua sugovornici se ne obraćaju široj populaciji pa bi shodno tome i glavne poruke potencijalno bile drugačije oblikovane i intonirane. Daljnje ograničenje koje je moguće detektirati leži u dijelu vezanom uz mobilizacijski potencijal oponentata, tj. koliko oni uspijevaju angažirati svoje istomišljenike i/ili širu populaciju te protivnike na ovoj fronti kulturnog rata. Trenutno ne postoje šira istraživanja koja bi obuhvatila građane ili roditelje, a koja bi dala izravan ili neizravan odgovor na ovo pitanje. Provedba takvog istraživanja bi svakako doprinijela raspravi o tome nailazi li ovakav ideološki sadržaj oponentata građanskog odgoja i obrazovanja na plodno tlo ili je promašena strategija. Nastavno na to, može se adresirati i stvarna važnost pitanja građanskog odgoja i obrazovanja u kontekstu kulturnog rata. Naime, može se prigovoriti da ono predstavlja samo jedan segment u okviru obrazovanja te da su reakcije samo sporadične. Međutim, ono što smo ovdje nastojali, između ostalog, pokazati jest da je to pitanje jedna od niza fronti kulturnog rata, s vrlo jasnom oponentskom ideološkom pozicijom te da služi kao *proxy* za mnoga druga pitanja. Stoga buduća istraživanja bi trebala biti usmjerena na bolje razumijevanje različitih pozicija vezano uz građanski odgoj i obrazovanje, provedbu dubinskih intervjua te mobilizacijskog potencijala koji ideološke pozicije imaju. To će u konačnici doprinijeti i u odgovoru na pitanje važnosti fonte građanskog odgoja i obrazovanja u okviru kulturnog rata.

Pitanje građanskog odgoja i obrazovanja predstavlja samo jedan mali segment oko kojeg javni akteri nastoje definirati društvenu stvarnost i u konačnici mobilizirati potporu šire javnosti. Međutim, čak i u slučaju ovog segmenta bilo je moguće prepoznati ideje i ideološki sadržaj tipičan za kulturni rat. Pri tome, jasno je vidljiva i koherentnost ideološke pozicije raznolikih javnih aktera (političkih stranaka i organizacija civilnog društva) koja se, s obzirom na fundamentalne vrijednosti iz kojih polazi, može okarakterizirati kao konzervativna.

Korišteni opisi i prijedlozi, kako na fundamentalnoj razini tako i na operativnoj, retorički alati i identificiranje “drugoga” u sukobu oko građanskog odgoja i obrazovanja indikator su nastojanja uspostave polarizirajućeg odnosa po ovom pitanju. Time se nastoji kreirati sliku u javnosti o dvije međusobno isključive pozicije od kojih je jedna protukršćanska i protudomoljubna te predstavlja ugrozu za djecu i obitelj kao temelj društva, a druga stoji kao brana takvim nastojanjima. Osim za mobilizaciju javnosti, korišteni retorički imaju za cilj zadržati *status quo* u obrazovanju (i društvu) u kojem učenici nemaju adekvatnih sadržaja koji su usmjereni na propitivanje ideja i ideoloških pozicija oponentata GOO-a. Uz pitanje građanskog odgoja i obrazovanja, u identificirani ideološki sadržaj su uklju-

čene i brojne druge teme kroz koje se nadopunjuju i otvaraju druge fronte kulturnog rata te potencijalno osnažuje polarizaciju.

Razumijevanje argumenata te polaznih vrijednosti iz kojih oni proizlaze može doprinijeti adresiranju pojedinih primjedbi koje dolaze od oponenta građanskog odgoja i obrazovanja, sprječavanju moralne panike koja se nastoji proširiti te unaprjeđivanju pristupa građanskom odgoju i obrazovanju.

LITERATURA

- Alwin, Duane i Tufiş, Paula (2016) How the Culture Wars are Driving Political Polarization. *USApp-American Politics and Policy Blog*. <https://blogs.lse.ac.uk/usappblog/2016/04/01/how-the-culture-wars-are-driving-political-polarization/>. Pristupljeno 2. srpnja 2022.
- Anić, Jadranka Rebeka (2015.) Gender, Gender 'Ideology' and Cultural War: Local Consequences of a Global Idea – Croatian Example. *Feminist Theology* 24 (1): 7-22.
- Anthony, Andrew (2021) Everything you wanted to know about the culture wars – but were afraid to ask. <https://www.theguardian.com/world/2021/jun/13/everything-you-wanted-to-know-about-the-culture-wars-but-were-afraid-to-ask>. Pristupljeno 2. srpnja 2022.
- Apple, Michael W. (2012) *Can Education Change Society?* Milton Park: Taylor & Francis.
- Bajrović, Vinko (2018) Vjeronauk u školama, da ili ne? Teško se oteti dojmu da je za velik broj roditelja taj predmet neka vrsta 'političke iskaznice'. <https://slobodnadamacija.hr/vijesti/hrvatska/vjeronauk-u-skolama-da-ili-ne-tesko-se-oteti-dojmu-da-je-za-veliki-broj-roditelja-taj-predmet-neka-vrsta-politicke-iskaznice-563758>. Pristupljeno 5. srpnja 2022.
- Baketa, Nikola i Ćulum, Bojana (2015) Građanski odgoj i obrazovanje u kontekstu visokoškolskog obrazovanja. Politike, praksa i izazovi europskog i nacionalnog visokoškolskog prostora. http://goo.hr/wp-content/uploads/2015/11/2015_Culum-Baketa_GOO_i_visoko_obrazovanje.pdf. Pristupljeno 8. srpnja 2022.
- Baldassarri, Delia i Park, Barum (2020) Was There a Culture War? Partisan Polarization and Secular Trends in US Public Opinion. *The Journal of Politics* 82 (3): 809-827.
- Batarelo, Ivana i dr. (2010) *Demokracija i ljudska prava u osnovnim školama: teorija i praksa*. Zagreb: Centar za ljudska prava.
- Berkman, Michael i Plutzer, Eric (2009) Scientific Expertise and the Culture War: Public Opinion and the Teaching of Evolution in the American States. *Perspectives on Politics* 7 (3): 485-499.

- Boréus, Kristina i Bergström, Göran (2017) *Analyzing Text and Discourse: Eight Approaches for the Social Sciences*. London: Sage.
- Bradarić, Branimir (2021) Je li došlo vrijeme za promjenu modela obrazovanja za manjine u Hrvatskoj. <https://balkans.aljazeera.net teme/2021/6/27/je-li-doslo-vrijeme-za-promjenu-modela-obrazovanja-za-manjine-u-hrvatskoj>. Pristupljeno 5. srpnja 2022.
- Chapman, Roger (2010) Introduction – Culture wars: Rhetoric and Reality. U: Chapman, Roger (ur.) *Culture wars: an encyclopedia of issues, viewpoints and voices*. (str. XXVII-XXXII). New York: ME Sharpe.
- Crawford, Mary (1995) *Talking Difference: On Gender and Language*. London: Sage.
- Dill, Jeffrey i Hunter, James Davidson (2010) Education and the Culture Wars. U: Hitlin, Steven i Vaisey, Stephen (ur.) *Handbook of the Sociology of Morality*. (str. 275-291). New York: Springer.
- Duffy, Bobby (2022) Britain's descent into culture wars has been rapid, but it needn't be terminal. <https://theconversation.com/britains-descent-into-culture-wars-has-been-rapid-but-it-neednt-be-terminal-182885>. Pristupljeno 2. srpnja 2022.
- Fiorina, Morris, Abrams, Samuel i Pope, Jeremy (2010) *Culture War? The Myth of a Polarized America*. New York: Longman.
- Foster, Stuart i Davis, Jr., O. L. (2004) Conservative Battles for Public Education within America's Culture Wars: Poignant Lessons for Today from the Red Scare of the 1950s. *London Review of Education* 2 (2): 123-135.
- Ganesh, Janan (2022) How the Republicans stopped losing the US culture war. <https://www.ft.com/content/7d872cdd-01fa-47a2-8a0e-32314e9fdacf>. Pristupljeno 2. srpnja 2022.
- Hartman, Andrew (2015) *A War for the Soul of America: A History of the Culture Wars*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hunter, James D. (1991) *Culture Wars: The Struggle to Define America*. New York: Basic Books.
- Hunter, James Davison i Wolfe, Alan (2006) *Is There a Culture War? A Dialogue on Values and American Public Life*. Washington, D.C.: Pew Research Center.
- Irvine, Janice (2000) Doing it With Words: Discourse and the Sex Education Culture Wars. *Critical Inquiry* 27 (1): 58-76.
- Jacoby, William (2014) Is There a Culture War? Conflicting Value Structures in American Public Opinion. *American Political Science Review* 108 (4): 754-771.
- Jensen, Richard (1995) The Cultural Wars, 1965-1995: A Historian's Map. *Journal of Social History* 29: 17-37.
- Jutarnji.hr (2012) Spolni odgoj – Ovo je šest točaka koje su posvađale Crkvu i državu: Masturbacija, pornografija... <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/spolni-odgoj-ovo-je-sest-tocaka-koje-su-posvadale-crkvu-i-drzavu-masturbacija-pornografija...-4042938>. Pristupljeno 5. srpnja 2022.

- Jutarnji.hr (2019) Hrvatski pisci zaprepašteni novim popisom lektire za naše školarce: 'Pa tko je sastavio ovu kafkijansku noćnu moru!? Stop eksperimentima s djecom.' <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/hrvatski-pisci-zaprepasteni-novim-popisom-lektire-za-nase-skolarce-pa-tko-je-sastavio-ovu-kafkijansku-nocnu-moru-stop-eksperimentima-s-djecom-8351045>. Pristupljeno 2. srpnja 2022.
- Karp, Walter (1980) The Teaching of History. *Harper's Magazine*. <https://sourcetext.com/textbook-america/>. Pristupljeno 5. srpnja 2022.
- Kušeković, Marta (2014) Grozd: novi građanski (pre)odgoj ministra Jovanovića. <https://narod.hr/kultura/grozd-novi-gradanski-pre-odgoj-ministra-jovanovica>. Pristupljeno 5. srpnja 2022.
- Kuštreba, Igor; Elezović, Ines i Štulhofer, Aleksandar (2015) Parents' Attitudes About School-based Sex Education in Croatia. *Sexuality Research and Social Policy* 12 (4): 323-334.
- Laats, Adam (2010) *Fundamentalism and Education in the Scopes Era: God, Darwin, and the Roots of America's Culture Wars*. New York: Springer.
- Laats, Adam (2021) An Eternal Monkey Trial? Evolution and Creationism in US Schools. *Phi Delta Kappan* 102 (5): 24-28.
- Lindberg, Mats (2017) Qualitative Analysis of Ideas and Ideological Content. U: Boréus, Kristina i Bergström, Göran (ur.) *Analyzing Text and Discourse: Eight Approaches for the Social Sciences* (str. 86-121). London: Sage.
- McCrudden, Christopher (2015) Transnational Culture Wars. *International Journal of Constitutional Law* 13 (2): 434-462.
- Ozzano, Luca i Giorgi, Alberta (2016) *European Culture Wars and the Italian Case. Which Side are you on?* London: Routledge.
- Pažur, Monika (2017) Pregled razvoja građanskog odgoja i obrazovanja u Republici Hrvatskoj od 1999. godine do danas. *Školski vjesnik: časopis za pedagoškijsku teoriju i praksu* 66 (4): 605-618.
- Petrzela, Mehlman Natalia (2015) *Classroom Wars. Language, Sex, and the Making of Modern Political Culture*. Oxford: Oxford University Press.
- Pew Research Center (2019) In a Politically Polarized Era, Sharp Divides in Both Partisan Coalitions. https://www.pewresearch.org/politics/wp-content/uploads/sites/4/2019/12/PP_2019.12.17_Political-Values_FINAL.pdf. Pristupljeno 5. srpnja 2022.
- Rukavina Kovačević, Ksenija (2013) Građanski odgoj i obrazovanje u školi – potreba ili uvjet? *Riječki teološki časopis* 41 (1): 101-136.
- Sheedy, Matt. (2021) *Owning the Secular: Religious Symbols, Culture Wars, Western Fragility*. New York: Routledge.
- Slobodnadalmacija.hr (2013) Profesori i predavači splitskog Medicinskog fakulteta: Ministre, spolni odgoj nema veze sa znanostima. <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/profesori-i-predavaci-splitskog-medicinskog-fakulteta-ministre-spolni-odgoj-nema-veze-sa-znanoscima-193215>. Pristupljeno 5. srpnja 2022.

- Srednja.hr (2012) Jovanović želi i zdravstveni i građanski odgoj. <https://www.srednja.hr/novosti/jovanovic-zeli-i-zdravstveni-i-gradanski-odgoj/>. Pristupljeno 5. srpnja 2022.
- Stanton, Zack (2021) How the ‘Culture War’ Could Break Democracy. <https://www.politico.com/news/magazine/2021/05/20/culture-war-politics-2021-democracy-analysis-489900>. Pristupljeno 2. srpnja 2022.
- Thomson, Taviss Irene (2013) *Culture Wars and Enduring American Dilemmas*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Williams, Mary (2003) *Culture Wars. Opposing Viewpoints*. Farmington Hills: Greenhaven Press.

DODATCI

Sve analitičke sheme i izvori na temelju kojih su izrađene dostupni su na sljedećoj poveznici – https://osf.io/ubsmj/?view_only=853b40024d3e4324abf4ae1ec47e8d17.